
Raul TAJTELBAUM

PRIZRENSKA ELEGIJA

Rođen je 1931. godine u Prizrenu, od *Roca dr Josefa Tajtelbauma i majke Paule, rođene Vajselberger. Maja 1944, preko logora na Beogradskom sajmištu, sa majkom i ocem, odveden je u Bergen - Belzen. Bio je to jedan od poslednjih transporta Jevreja iz Jugoslavije u nemačke koncentracione i logore smrti. Oslobođeni su 24. aprila 1945. Otac nije preživio tegobe logora i umro je nekoliko dana posle oslobođenja. Sahranjen je u Nemačkoj. Sa majkom se vratio u rodni Prizren i tu živeo tri godine. Poslednji razred gimnazije završio je u Prvoj muškoj u Beogradu. Juna 1949. brodom „Radnik“ odlazi za Izrael u kojem i danas živi kao novinar u penziji. Majka je preminula i sahranjena u Jerusalimu.*

Završio je vojnu službu u izraelskoj Armiji kao oficir. Studirao je istoriju i ekonomiju na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu. Preko 40 godina bavio se novinarstvom i publicistikom u izraelskim medijima. Bio je dugo godina dopisnik, ekonomski komentator i parlamentarni izveštač najtiražnijeg izraelskog dnevnika „Jediot Ahronot“. Svoju aktivnu novinarsku delatnost završio je kao dopisnik tog dnevnika u Nemačkoj. Bio je i dopisnik Borbe, Politike i NIN-a iz Izraela. Sada se bavi istorijskim istraživanjima raznih aspekata holokausta. Objavio je, zajedno sa Mirkom Klarinom, knjigu „Izraelci na raskršću“ (1986). Pre nekoliko godina objavio je na hebrejskom i na engleskom istorijsku studiju „Zlato Holokausta“ (2000).

*Mnogo godina bio je veoma aktivan na izraelskoj političkoj le-
vici. Bio je član politbiroa Izraelske komunističke partije, a na kraju
i predsednik Centralnog komiteta partije. Bio je među osnivačima le-
vog pokreta „Moked“ i član leve Socijalističke partije „Mapam“, a
posle njenog raspuštanja priključio se pokretu „Merec“. Aktivan je u
izraelskom pokretu „Mir sada“.*

*Ima suprugu Alizu, rođ. Ajzen, mikrobiologa, kćerke Anat i Iris
i četvoro unučadi.*

Vojni kamion se lagano udaljavao od kapije kuće sa prozorima prema ulici. Šofer je trebalo da manevriše uskim sokakom popločanim kaldrmom. Ona nije bila svedok motornih vozila, veoma retkim u ovom delu grada, nedaleko od centra.

Proleće je te godine kasnilo. Nebo je bilo sivo, olovno. U ranim jutarnjim satima bilo je prilično hladno. Drhtao sam uzbuđen, još marmuran. U otvorenom vozilu majka je pokušala da me ugrije zagrljajem. Male belo-šarene mrlje, koje je povetarac nosio u vazduhu, bile su sve manje. Ličile su na poslednje pahuljice snega ili na prve prolećne leptire. Bile su to marke iz moje zbirke. Počeo sam da ih skupljam uoči samoga rata. Vrlo marljivo i pasionirano. Desetak minuta ranije moj album maraka izleteo je kroz prozor, zajedno sa nekoliko austrijskih medalja moga oca iz Prvog svetskog rata. Očeve medalje su pale u dvorište a moje se marke rasturile i razletele po vazduhu.

Šesnaesti maj 1944. Bilo je veoma rano. Majka, otac i ja još smo spavali u našem privremenom jednosobnom stanu u koji smo došli nekoliko nedelja ranije posle našeg povratka iz Albanije. Neko je besno lupao po vratima pa ih je onda udarom čizme razvalio. Otvorio sam oči. Tri-četiri esesovca upali su u našu sobu. „Los! Los!“ Bilo je to košmarno buđenje. „Schnell! Schnell!“ Digli smo se u pidžamama. Samo je SS oficir ili podoficir govorio. Ostali su pretili uperenim puškama i šmajserima. „Obucite se brzo i – dole!“ Oštro reče. Moj otac, na vr-snom nemačkom (doktorirao je medicinu u Beču) pokuša da ga smiri. Priđe ormanu, izvadi iz njega jednu kutiju, pa je pokaza predvodniku. Bila su to visoka odlikovanja koje je moj otac dobio u Prvom svetskom ratu. „U prošlom ratu sam bio vaš saveznik...“ Bio je to uzaludni pokušaj. Umesto da ga smiri, ovaj pokušaj oca još ga je više razbesneo. „Marš, jevrejska svinjo...“ Istrgnu medalje iz ruke oca i izbaci ih kroz prozor. Pa onda priđe ormanu i razbaca stvari iz njega preko prozora. Među njima i moje marke. Izuzev onoga što je bilo na nama, nisu nam

dali da išta poneseemo. Moj otac je uspeo da usput, na brzinu, uzme svoju lekarsku tašnu koju je nosio kada su ga pacijenti zvali.

Tako su nas utovarili, dole, u vojni kamion. Iz našeg sokaka uputio se na ulicu pored reke Bistrice koja je tekla usred mog rodnoga grada, Prizrena. Pa je onda preko mosta izašao na glavni put prema severu. Ulice su bile puste. Prizrenci su još spavali. Kaljaja, stara srednjevekovna otomanska tvrđava iznad grada, bila je sve manja.

Sve se svršilo skoro u tren oka. Iznenadaenje je bilo potpuno. Ustvari, ono što se dogodilo bilo je očekivano. Onih nekoliko nedelja provedenih u ovom privremenom stanu, bilo je govora da treba da se sklonimo. Čak je bilo reči da nam ljudi iz NOB-a pripreme jedan ilegalni bunker u rejonu Podkaljaje, na brdu ispod zidina stare tvrđave gde je uglavnom živeo siromašniji srpski živalj. Tu bi moj otac trebalo da leči ranjene i bolesne ilegalce i partizane sa Šar planine. Ali su nas nacisti preduhitрили.

U popodnevnim časovima stigli smo u Prištinu. Tamo, u prostorijama jedne kasarne već je bilo prikupljeno oko 300 prištinskih Jevreja. Bio je to poslednji transport Jevreja iz Jugoslavije.

Sve se to dogodilo nekoliko meseci pre oslobođenja Kosova i Beograda. Ali nacisti uporno i sistematski „čiste“ od Jevreja i poslednju teritoriju Jugoslavije. Nemačka gubi rat, ali to ne smeta. Sve se to planiski izvodi, dodeljuju se potrebna sredstva i transport da bi nas odveli hiljade kilometra na sever Nemačke. Skupljali su nas jednog po jednog. Pedantno kao što to Nemci znaju.

DETINJSTVO NA BISTRICI

Zašto Raul?

Bili smo jedina jevrejska porodica u Prizrenu. Niko od mojih drugova iz škole ili susedstva, pa čak ni moji učitelji, nisu znali da tačno izgovore moje, za te krajeve toliko čudno, prezime. Pa čak i moje ime bilo je potpuno strano za ovaj šareni etnički mozaik Prizrena u kome sam rođen i odrastao. Moj otac, dr Jozef Tajtelbaum, u to vreme opštinski lekar, bio je pasionirani šahista. U godini mog rođenja (1931) svetski šampion u šahu bio je Kubanac Raul Hoze Kapablanka. Pa mi je u njegovu čast otac dao ime. Istina, ja od detinjstva igram šah. Ali sam ostao daleko iza mog kubanskog imenjaka...

Po popisu stanovništva koji je izvršen 31. januara 1921. godine u Prizrenu je živeo 1 (jedan) „Izraelićanin“, verovatno moj otac (u Pri-

štini je bilo 313 „Izraelićanina“). Moj otac je baš te godine stigao u Prizren iz Beča.

Nemajući mogućnosti da praktikuje kao lekar na teritoriji Austrije, on je pročitao jedan oglas da u novonastaloj kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca traže vojne lekare. I tako je već 1921. godine stigao u Prizren na položaj lekara vojnog garnizona u gradu. U vojnoj službi ostao je do 1930 godine. Pa je onda postavljen za opštinskog lekara Prizrena. 1925. prilikom posete Beču oženio se sa mojom majkom Paulom, rođenom Weisselberger. Moja majka je rođena u mestu Kosmerzyn u Poljskoj, 1905 godine.

Poslednja fotografija: Raul sa ocem dr Josefom Tajtelbaumom u logoru Preza u Albaniji, u leto 1943.

Po pričama koje sam kasnije čuo od prizrenskih starosedelaca, i Srba i Albanaca, moj je otac kao lekar imao status skoro jednog svemogućeg plemenskog maga. On je vasrksavao ljude koji su već bili umrli...

Moj se otac bavio i pisanjem. Istina, ne sećam se da sam ga ikada video da piše. Kada smo se vratili iz logora, među malobrojnom

zaostavštinom koje smo našli kod naših suseda, bio je i jedan rukopis moga oca. To je jedna opširna istorijska studija o jevrejskim ustancima protiv Rimske imperije u periodu između 64. godine pre nove ere pa do 137. godine posle Hrista. Na osnovu starih rimskih izvora, te Josefa Falvijusa, on opisuje rimsku intervenciju u Judeji, porodicu Makaveja, razvoj drevnoga Jerusalima i život u njemu, pohode Pompeja, Marka Antonija, poraz Hasmonea, vladanje Heroda, uticaj Tiberija i Nerona na Bliski istok, borbu za jevrejsku nezavisnost u doba Vespazijanusa i Titusa, ljubavne afera kraljice Berenike, uloga Elazara ben Simona i drugih jevrejskih vođa, život u Jerusalimu i uništenje Hrama na brdu Moriji, te kasnije učenje Rabinera Akibe i njegovih sledbenika i na kraju ustanak Bar Kohbe i kraj nacionalne države Jevreja.

Iz svega pisanog što je ostalo od moga oca, mogu da zaključim da je u to vreme, pred Prvi svetski rat i neposredno posle njega, on bio cionistički nastrojen. U jednom pismu (kopija je nekako sačuvana), koje je moj otac poslao meni nepoznatom „dragom Kurtu“ verovatno 20-ih godina, moj otac polemiše i tvrdi da bi u jevrejskoj državi u Palestini, za nekih 50–60 godina, moglo živeti između 5 do 8 miliona stanovnika... Pa ipak, moj otac nije stigao u Palestinu, već se na kraju obreo u Prizrenu, pored albanske granice...

Prizren je tada bio jedna provincijalna palanka sa nekih 20 hiljada stanovnika. Bila je to šarolika, ono što se danas naziva multikulturalna sredina. Verovatno da sve to nije bilo tako idilično kao što su moja sećanja iz ugla jednog deteta iz daleke vremenske perspektive.

Moja dadilja u ranom detinjstvu bila je Ciganka. Sladoled smo kupovali u poslastičarnici Pelivana, Goranca, pekar je bio Turčin, povrće smo kupovali kod piljara Albanca, majka je kupovala filigranske nakite kod katolika, Albanca. Svi su naši susedi i prijatelji bili Srbi ili Crnogorci. Društvo mojih roditelja bio je onaj malobrojni krug prizrenske inteligencije: advokata, sudija, gimnazijskih profesora. Najbolje prijatelje imali smo u porodici Dragutina Jakića, mesnog advokata iz jedne ugledne stare prizrenske porodice.

Još kao dete osetio sam znake oluje koja se približavala. Kada sam 1940. ušao u poslednji razred osnovne škole, doprli su do mene odlomci razgovora mojih roditelja i njihove brige da li ću moći da se upišem u gimnaziju kada dođe vreme za to. I to zbog raznih uredaba tadašnje jugoslovenske vlade o ograničenjima za upis jevrejskih učenika i studenata (Numerus clausus). Posle anšlusa Austrije bilo je i

mного briga oko naše porodice u Beču. Jedan deo je uspeo da se od- seli u Palestinu a drugi se nekako dokopao Njujorka. Izuzev moje babe sa majčine strane, Etel Vajselberger (Weisselberger), koja je ostala u Beču – i posle mnogo neuspešnih pokušaja moje majke da je izvuče iz Beča, pa čak i da je dovede u Prizren. Mnogo godina kasni- je, već u Izraelu. među papirima moje pokojne majke, našao sam po- štansku kartu moje babe Etel (Devora) iz Beča, koja je nekim čudom bila sačuvana. Poštanski žig je već bio sa kukastim krstom i datumom od 17. oktobra 1940. godine. A marku sam, verovatno, još tada ski- nuo za moju zbirku. Bio je to stravičan krik jedne stare usamljene žene, da je spasu. „Očajna sam što ne dobijam vesti od vas... Cipele još nisam dobila i nemam novca da ih kupim. Možda bi mogla da do- biješ za mene odobrenje za izlazak, pa da se tebi priključim... Ja sam toliko očajna u svojoj starosti i strahovito usamljena. Bože moj, po- mozi mi da se spojim sa svojom decom. Svake se noći ja molim Bogu da mi da ovu sreću. Moja draga ćerko, molim te da se potruđiš...“ Moja se majka trudila. Pa je čak, u leto 1940, putovala u Beč. Ali nije uspela da dobije potrebna dokumenta da majku dovede u Prizren. Moja baka, koju sam još uspeo da upoznam prilikom naših predratnih poseta Beču, stradala je u Terezijenštat. U Jad Vašem u Jerusalimu, u „Knjizi smrti Terezijenštata (Theresienstadta)“, našao sam i njeno ime sa tačnim datumom njene smrti: 2. mart 1943. godine. Imala je 73 godine kada je stradala.

„AVETE FRANKOBOLLI“

Nemci su dva puta okupirali Prizren i celo to područje. Prvi put, nekoliko dana posle objave rata. Čini mi se – 9. aprila 1941. Slika je bila istinski traumatična. U grad je ušla nemačka motorizovana kolona sa tenkovima, oklopnim kolima i vojnim motociklima. Nikada toliko motornih vozila u Prizrenu nije bilo. A nemački vojnici, sa svojim ka- cigama i sivim kišnim mantilima, bili su uistinu zastrašujući. U prvim minutima čula se neka pucnjava. Posle se ispostavilo da je nekoliko vojnika prizrenskog garnizona pokušalo da se protivi toj koloni sa svo- jim staromodnim puškama iz Prvog svetskog rata, krijući se iza grob- nih ploča na prizrenskom groblju. Svi su izginuli, naravno. Pa se onda sve smirilo, izuzev straha i neizvesnosti. Moj otac, koji je bio mobili- san kao sanitetski oficir, izbegao je zarobljeništvo. Uspeo je da se ne- kako, okolo-naokolo, sa Prokletija vrati u Prizren. Nekoliko dana ka- snije, Nemci su se povukli i ustupili ovaj predeo italijanskoj vojnoj

vlasti. U julu je čitava teritorija Kosova, izuzev Trepče i Kosovske Mitrovice, bila anektirana i predata civilnoj albanskoj administraciji. I tako smo se našli u „Velikoj Albaniji“. Svi smo formalno postali albanski građani, naravno „drugog reda“. Već u jesen otvorile su se škole za albansku decu. A mi, nealbanska dečurlija, ostasmo na ulici. Ubrzo, na praznične dane, i po prizrenskim ulicama marširala su albanska deca u crnim košuljama mladih fašista sa crnom kapicom sa ponponom i puškama – igračkama italijanskog tipa. Oni su ponosito koračali po centralnim ulicama grada, pokušavajući da pevaju „Primaveru“, italijansku fašističku himnu.

Sve je bilo crno. Pre svega – budućnost. Ali je meni sve bilo jasno. I kao detetu. Tu su nacisti i fašisti, a tamo je pobeda. A ona, ta pobeda, svake godine bila je veoma bliska, od samog početka. Vreme je prolazilo, ali je ta pobeda bila uvek tu, pored nas. Sećam se jedne diskusije sa mojim ocem. Negde pred kraj 1941, pre nego što su ga „italijanski kokošari“ (tako smo zvali sa potcenjivanjem naše okupatore) uhapsili. Imali smo jedan radio koji je u to doba bio retkost u Prizrenu. Moj je otac pokušavao da veoma tiho sluša BBC iz Londona. Tako sam čuo o jednoj velikoj pomorskoj bici na Severnom moru, u kojoj su Englezi potopili, čini mi se, „Bizmarka“. Moj je otac oduševljeno primećio: „Pa, to je potpuno jasno. Velika Britanija ima najjaču flotu na svetu...“ Ja sam bezuspešno pokušao da ga ubedim da je ruska flota najsilnija. Moj je otac odmahnuo rukom u smislu: „Pa ti ništa ne razumeš...“ Ali sam ja ostao pri svome.

Sve je u to doba bilo crno-belo. Crni su bili crnokošuljaši i slični. A beli su bili crveni. Ne oni iz crvene albanske zastave sa dvoglavim crnim orlom na sredini, koje su se tada vijorile na svim javnim zgradama mog rodnoga grada – već crveni iz petokrake.

Sve je bilo jasno, samo život nije bio lak. Ali smo, za tri kritične godine, bili pošteđeni onih strahota koje su pogodile Jevreje u drugim krajevima Jugoslavije. U to vreme je u Prizrenu našlo utočište i živelo u ilegalstvu i sa lažnim dokumentima i nekoliko jevrejskih porodica kojima je uspelo da prebegnu iz Beograda i drugih delova Srbije. Sećam se da je moja majka pomogla nekima od njih da nađu stan.

Negde pred kraj 1941, moj je otac bio uhapšen. Ne baš zbog jevrejskog porekla. Italijanske vojne vlasti su uhapsile u to doba, verovatno kao preventivnu meru, nekoliko stotina najobrazovanijih Srba i Crnogoraca. Među njima i mog oca. Bilo je tu učitelja i pravnika, profesora i uglednijih ljudi sa čitavog područja Kosova i Metohije. Svi oni koji su potencijalno mogli biti vođe nekakvog otpora okupacionim vla-

stima. Svi su bili prebačeni u jedan italijanski logor u Albaniji, pored Preze. Među njima je bio i deo ilegalnog rukovodstva komunista sa Kosova i Metohije. Moj otac je u tom logoru proveo oko dve godine, sve do kapitulacije Italije, septembra 1943.

Posle hapšenja moga oca, naš stan je bio konfiskovan u korist italijanskih oficira. Dobili smo nedelju dana da spakujemo sve naše stvari i nameštaj. Ja i moja majka smo bili primljeni u stan naših prijatelja Jakićevih. Advokat Dragutin Jakić proveo je ceo rat u nemačkom zarobljeništvu. A mi smo, sve to vreme, izuzev kratkog perioda našeg boravka u Albaniji, proveli zajedno sa Nelom-Anom Jakić i njenim ćerkama, Biserkom i Ivankom. Teta Nela je perfektno znala italijanski, pa nam je pomagala da nekako preživimo, sve dok nas Nemci nisu uhvatili, početkom 1944. godine. Moja majka je plela vunene čarape i džempere a ja sam ih prodavao italijanskim vojnicima. Sa tim parama i našom ušteđevinom kupovali smo najpotrebnije. Za ovu nesebičnu pomoć u teškim danima, Ana-Nela Jakić, koja danas živi u Zagrebu, proglašena je od Jad Vašema u Jerusalimu, početkom 2002, u svojoj 95. godini, za „Pravednika među narodima“.

Ja i moji školski drugovi bili smo nekako slobodni u toj okupaciji. Škola i učitelja nije bilo. Živeli smo, ustvari, na ulici sa raznim nestašlucima i ludim idejama. Vrzmajući se po kafanama u kojima su sedeli italijanski vojnici i oficiri, pokušao sam da upotpunim svoju zbirku maraka. Prva italijanska rečenica koju sam naučio bila je: „Avete francobolli?“ (Imate li marke?) Za kratko vreme naučio sam da govorim italijanski do te mere da su neki Albanci mislili da sam italijanskog porekla. Italijanski vojnici sa kojima smo kontaktirali bili su uglavnom dobroćudne naravi. A mi, deca, često smo uspevali da ih nasamarimo.

ICA IZ PODKALJAJE

Jedna nedelja iz tog vremena bila je odlučujuća za ceo moj životni put. Bila je to ona nedelja, zimi 1941, kada je trebalo da upakujemo ceo naš nameštaj i stvari iz našeg stana, koji su Italijani konfiskovali. Pozvali smo jednog stolara da nam pri tome pomogne. Bio je to dvadesetogodišnji Ica Naumović iz Podkaljaje. Ja sam mu davao eksere i lestvice. To je bila prilika da razgovaramo i „bistrimo“ situaciju. Upakovane stvari smo rasturili kod naših suseda. Kada smo se posle oslobođenja moja majka i ja vratili iz Bergen Belzena u Prizren, našli smo jedan od tih sanduka sa nekim stvarima za nas neprocenjive vrednosti: porodične fotografije, dokumenta moga oca, neko-

liko njegovih rukopisa i neke knjige iz naše biblioteke, kao i jedan persijski ćilim iz naše gostinske sobe. Bili su to jedini ostaci mog idiličnog detinjstva.

Ica je bio skojevac, jedan od malobrojnih pripadnika ilegalne omladinsko-partijske organizacije u Prizrenu. Krajem 1944, kao pripadnik Šarplaninskog partizanskog odreda, on je poginuo. U nedelji kada smo pakovali naš nameštaj, Ica me je „organizovao“. Imao sam 11 godina kada sam se priključio ilegalnoj grupi dece mojih godina i nešto starijih. Sastanci su odražavani u rejonu siromašnih Srba Prizrena, zvanom Podkaljaja, koja se nalazila ispod Kaljaje, srednjevekovne otomanske tvrđave na brdu iznad grada, na kojoj su italijanski okupatori napisali ogromnim slovima fašističku parolu: „REX – DUX“. Na prvom ilegalnom sastanku, naš stariji vodič, stariji brat jednog pripadnika naše dečije ilegalne grupe, objasnio nam je šta znači „konspiracija“ – ni reči nikome, pa čak ni roditeljima. Tako sam ušao u jedan svet sa tajnim avanturama, ali sa veoma „nedečijim“ ciljevima: „Smrt fašizmu – sloboda narodu!“ Moj prvi praktični prilog „Pokretu“ bili su medikamenti moga oca koje sam pažljivo upakovao u jednu kutiju i dao na raspolaganje ilegalnoj organizaciji. Skoro godinu i po dana, čitave 1942. pa do leta 1943, bio sam potpuno zaokupljen tom ilegalnom aktivnošću u „konspiraciji“. Čak ni moja majka, zauzeta preživljavanjem, nije znala gde ja to švrljam satima. Dobio sam nove drugove, a sa onima starim iz osnovne škole sve su veze bile prekinute. Oni su nastavili da se igraju klikerima, a ja sam za klikere našao novu upotrebu...

Na ilegalnim sastancima veoma tiho smo pevali za nas još nepoznatu pesmu: „Crven je istok i zapad, crven je sever i jug...“ Jednom je naš stariji drug doneo delove jedne na šapirografu primitivno umnožene knjige da je „prorađujemo“. Slova su bila jedva čitljiva a rečenice, koje smo teškom mukom uspeli da odgonetnemo, bile su još manje razumljive. Bili su to delovi jednog ilegalnog izdanja „Kratkoga kursa...“ Mi smo dobro shvatili ko su to albanski „balisti“ ili „dražinovci“, ali nismo uopšte razumeli šta je to „bund“... Bio je to jalov pokušaj ideološkog potkivanja prizrenske ilegalne dečurlije. Za nas je bilo mnogo interesantnije da delimo letke ispod pragova kuća da nas niko ne vidi. Nešto kao nova verzija poznate igre „lopova i žandarma“... Bili smo, naravno, oduševljeni kada je 1. maj osvanuo, ne sećam se da li je to bilo 1942. ili 1943, sa ogromnim pocepanim slikama Musolinija i kralja Vitorija Emanuela III, koje su okupatori postavili na jednom zidu kuće na Šadrvanu u centru grada. A

velika parola REX - DUX na zidu Kaljaje bila je premazana belim krečom. Žandarmi i policajci nekoliko dana su se šunjali po gradu da otkriju one koji su to učinili.

Imali smo i druge zadatke. Neke sitne sabotaže protiv okupatora. Trebalo je da krademo oružje ili delove oružja od italijanskih vojnika po kafanama, što nam je ponekad i uspevalo. Postavljali smo skrivene daščice sa ekserima ispod okupatorskih automobila. Kada bi automobili krenuli morali su, posle nekoliko metara, da menjaju gume. Veoma popularna sabotažna aktivnost bilo je sipanje šećera ili peska u benzinske rezervoare vojnih kamiona. A naši su klikeri postali istinsko surovo oružje. Prizren se nalazi u brdskom predelu, te su okupatorske vojne snage najčešće koristile mazge sa prenos težeg oružja, municije i opreme, iz jednog u drugi kraj. Mi smo tim mazgama ubacivali klikere u uši, od čega su one gubile ravnotežu. Bio je stravičan prizor kada su mazge padale sa teretom i nemoćno se koprcale na zemlji.

Imali smo i neke obaveštajne i stražarske zadatke. Pažljivo smo pratili pokrete vojnih jedinica u gradu i o tome izveštavali naše starije drugove. Postavljali su nas po raznim ulicama i uglovima kada su se održavali važni ilegalni sastanci pa smo unapred, dogovorenim znacima i signalima, obaveštavali starije drugove o potencijalnim opasnostima i nepredviđenim prolaznicima. Kao vrhunac te aktivnosti označio bih događaj koji se desio jednog dana, negde pred kraj proleća 1943. Rasporedili su nas oko Podkaljaje. Direktiva je bila da budemo osobito budni. Na svake sumnjive pokrete nepoznatih ljudi trebalo je da odmah damo signal. Niko od nas nije znao o čemu se radi. Mnogo godina kasnije doznao sam da je tada održano važno pokrajinsko savetovanje uz učešće Svetozara Vukmanovića-Tempa, koji je u svojstvu emisara Vrhovnog štaba bio na putu za Albaniju. U analima NOP-a to prizrensko savetovanje imalo je posebnu ulogu.

Zbog specifičnih uslova, antifašistički pokret na Kosovu, pa i u Prizrenu, bio je prilično slab. Naročito među albanskim življem, koji je bio zaveden idejom Velike Albanije. Tek u drugoj polovini 1943. i početkom 1944. dolazi do većeg učešća albanskih aktivista. Pa ipak, nije na odmet primetiti da je NOP bio jedini pokret za vreme okupacije u čijim su redovima bili pripadnici svih etničkih grupa ovoga kraja. Svi ostali su bili etnički potpuno čisti...

Posle oslobođenja, za te naše ilegalne avanture dobio sam značku pripadnika Saveza boraca i knjižicu sa potpisom Aleksandra Rankovića. Tu malu crvenu petokraku ja ponekad stavljam na rever mog

žaketa, zajedno sa drugim izraelskim medaljama, kada idem na dan Holokausta da pričam mladim izraelskim učenicima o svojim ratnim doživljajima.

LOGORSKI LEKAR

Ova ilegalna aktivnost prekinuta je našim odlaskom u Albaniju pred kraj leta 1943. godine. Bilo nam je rečeno da je moguće da posetimo oca u logoru, pa je majka rešila da odemo tamo kako bismo bili bliže ocu.

U doba detinjstva jedna okolnost mi je smetala da budem istinski „ilegalac“. Ja sam, naime, patio od teških angina. Naročito u zimskim mesecima. Dobijao sam visoku temperaturu i iskašljavao u nokšir ogromne količine gnoja. Na putu smo ostali desetak dana, u Tirani. Moja majka je odlučila da je to pogodno vreme da se otarasim mojih krajnika. Našla je jednog lekara-operatora. Platila mu je, verovatno nekim zlatnikom, pa smo tako stigli određenog dana u kliniku. Albanski lekar je sa mnom popričao na italijanskom, a onda me je postavio na neku vrstu zubarske stolice. Pokušao je da ušprica injekciju u moje krajnike kako bi ublažio bol prilikom operacije. Ja uglavnom ne volim da mi se čačka u grlu, te sam iznenada zatvorio usta, pre nego što je špric dotaknuo moje krajnike, i ustao sa stolice. Lekar je bio iznenađen, zajedno sa mojom majkom. Dok sam trčao prema izlazu, doprle su do mene reči albanskog lekara: „Pa, poznato je da su Jevreji kuka vice...“ Bio sam uvređen do dna duše. Sutradan sam uzeo majku za ruke i hrabro se javio albanskom lekaru, spreman da se otarasim mojih nesrećnih krajnika. Ovoga puta me je lekar samo malo ošamutio hloroformom, pa je jednom malom zaoštrenom kašičicom, za mene bolno, izvadio krajnike. Potapšao me je po ramenu i rekao: „Nedelju dana treba da jedeš samo sladoled...“ I tako, sa mnom ojačanim, krenuli smo ka albanskim partizanima...

Na putu ka očevom logoru smestili smo se u jednoj sobi u varošici Kruja, sedištu legendarnog Skenderbega, srednjevekovnog vođe albanskih ustanika protiv Turaka. Bili smo nedaleko od sela Preze, gde se nalazio očev logor, u dolini okruženoj brdima.

Imao sam nekoliko prilika da posetim oca u italijanskom logoru u Prezi. Ocu sam donosio pakete sa namirnicama koje je majka pripremala. Njoj nisu dozvolili da poseti oca. On je tamo radio kao logorski lekar. Imao je jednu malu baraku sa ordinacijom. Italijanska vojna uprava logora držala je sve pod strogom kontrolom. Ali se sve to ne

može uporediti sa režimom u nemačkim konc-logorima. Na zidu, iznad mog radnog stola, u stanu u Jerusalimu, stoje dve fotografije iz tog vremena. Jedna je slika moje majke u turskoj prizrenskoj nošnji, sa šalvarama, snimljena negde tridesetih godina. A na drugoj, moj otac i ja stojimo zagrljeni pored baraka logora u Prezi. Ja u kratkim pantalonama i sandalama, a moj otac u tamnom prsluku i košulji dugih rukava. Neko nas je tada, u leto 1943, slikao i ta je, meni draga fotografija, sačuvana zajedno sa još nekim fotografijama logoraša u Prezi. Moj otac je bio niskog rasta, sa velikom ćelavom glavom, malim štucovanim brkovima, visokim čelom, kratkovid, sa naočarima. Njegova pojava bila je sušta suprotnost kršnim Crnogorcima i Srbima koji su se obreli u tom italijanskom logoru.

Zbog ratne situacije i mojih mladih godina, ja nisam imao mogućnosti da ga istinski upoznam. Četrdeset godina kasnije, imao sam prilike da čujem neka dirljiva svedočanstva o mom ocu iz tog perioda. Tada sam sreo, u Beogradu, Arsa Milatovića, predratnog crnogorskog komunistu, koji je posle rati bio viši funkcioner u SIP-u (ambasador u Albaniji, Rumuniji i Poljskoj, načelnik političkog odeljenja u SIP-u). On se družio sa mojim ocem u vreme svog dvomesečnog boravka u logoru u Prezi. „Bio je savršeni intelektualac, sa ogromnom erudicijom i vrsni lekar“ – kazivao je Milatović. „Bio je čovek fine naravi, vrlo komunikativan, pošten i human. Vrlo živahan. Među logorašima veoma omiljen. Svi smo žedno slušali njegova učena predavanja o Francuskoj revoluciji i o Rimskoj imperiji. U dugim logorskim satima sa njim smo igrali šah ili gledali kako on igra. Među nama bio je najbolji šahista. Tada sam prvi put u životu video kako se igra simultanka koju je doktor igrao sa više njih i sve ih je pobedio“. U jednom pismu koje mi je pokojni Arso Milatović pre toga poslao, oktobra 1981, napisao mi je: „Ljubaznost, kultura i humanost vašega oca ostavila je na nas veliki utisak, te smo ga zadržali u divnoj uspomeni. On je sa nama delio sve teškoće kolektiva kao pravi drug. Tada nam je pričao o svom sinu. Još tada sam čuo i zapamtio vaše ime. Posle rata, drugovi iz naše grupe, koji su se vratili da rade na Kosmetu, pričali su mi da dragi nam doktor Tajtelbaum, naš učitelj u šahu i u kulturi, nije preživeo rat...“

SA ALBANSKIM PARTIZANIMA

Slučajno sam se našao u poseti kod oca u logoru, 8. septembra 1943. godine. Na dan kapitulacije Italije. I tako sam doživeo dan oslobođenja logora u Prezi. Glasine o kapitulaciju brzo su se proširile

među logorašima. Kod italijanskih vojnika osetila se uznemirenost i neizvesnost. Već u podnevnim časovima, predstavnici logoraša počeli su da pregovaraju sa italijanskim komandantom o oslobođenju. On je to kategorički odbio, pošto nije dobio nikakva uputstva od svojih pretpostavljenih koji su već pobjegli. Posle neuspešnog pregovaranja, logoraši, oduševljeni kapitulacijom Italije, počeli su da pripremaju proboj logorske ograde. Rasklopili su drvene krevete i „naoružali“ se motkama. Ali, već u popodnevnim časovima primećena je jedna kolona kako se spušta sa obližnjeg brda. Bili su to albanski partizani koji su za kratko vreme opkolili logor. Na kraju je italijanski komandant logora kapitulirao. Susret logoraša i partizana bio je pun oduševljenja. Svi su se grlili i slavili. Posle toga većina logoraša priključila se albanskim partizanima. A i nas troje sa njima. Moj otac, moja majka, koja nam se priključila, i ja pošli smo sa partizanima u obližnje, skoro neprohodne planine. Usput smo prikupljali oružje razoružanih italijanskih jedinica. Svaki od nas, pa čak i ja, nosili smo po nekoliko pušaka u partizanske planinske baze. Sa albanskim partizanima ostali smo do kraja godine. Živeli smo po zabačenim planinskim selima, gde je moj otac lećio ranjene partizane i bolesne meštane. Ali, uskoro su došli teški dani. Nemci, koji su ubrzo zaposeli Albaniju, započeli su ofanzivu protiv partizana u brdima istočno od Tirane. Neke italijanske jedinice koje su se priključile partizanima, brzo su se raspale. Počelo je stravično povlačenje u planine.

Moj otac, zbog teškog napada čira u stomaku, nije mogao da izdrži ovaj napor. Počeli smo da zaostajemo i da se krijemo po zabačenim selima. Sećam se da je jedne noći izmoreni otac rekao: „Ne mogu više...“ Nismo znali šta da radimo. Otac je rešio da treba da nekako pređemo u Tiranu i da tamo preživimo do kraja rata. Ja sam se tome protivio, želeći da nastavimo sa partizanima. Otac je prekinuo ovu diskusiju: „Ako nas Nemci ovde uhvate, streljaće nas neminovno. A tamo imamo neke šanse da preživimo i da se nekako izvučemo...“

Čini mi se da u to doba, početkom 1944. godine, u albanskim gudurama, ni moj otac nije bio potpuno svestan da postoji Aušvic i gasne komore. Naravno, on je znao da Nemci progone Jevreje i da ih teraju u logore. Ali nije imao pojma da je u to doba većina evropskih Jevreja već zverski poubijano. Vesti koje su dolazile do nas u tim zabačenim delovima Albanije bile su veoma šture. Ništa nismo znali o tome šta se dešava u okupiranoj Evropi, pa ni o događajima u drugim delovima Jugoslavije. Bilo je nepotpunih vesti o situaciji na frontovima, ali su

retko dolazile vesti preko savezničkih stanica, osobito od BBC-a. Ali se ni tamo nije mnogo govorilo o sudbini Jevreja.

I tako smo, uz pomoć nekih albanskih seljaka, okolo-naokolo, prešli u Tiranu, koja je u to vreme vrvela od nemačkih vojnika i albanskih kolaboracionista. Unajmili smo jednu sobu u predgrađu i tako preživeli nekoliko nedelja, potpuno izolovani u atmosferi teške neizvesnosti. Jednoga dana moj otac se slučajno sreo sa nekim albanskim poznanicima iz Prizrena. Ispričao im je o svojim tegobama. A oni su mu dali savet: „Doktore, šta tražiš u ovoj, tuđoj sredini!? Vrati se u Prizren pa ćemo te tamo čuvati. Ionako smo ostali bez lekara...“ I tako smo se, početkom 1944. godine, vratili u Prizren. Ja sam se, za kratko vreme, opet povezao sa ilegalnom omladinskom grupom. Moj otac je lečio bolesne Prizrence i bolesnike iz okolnih sela. Među njima i nekoliko ranjenih partizana koji su ilegalno prebačeni u grad. Situacija u gradu je bila nesnošljiva. Nemci i albanski kvislinzi su švrljali po gradu ulivajući strah. Bilo je to nešto sasvim drugačije od italijanske okupacije. Ilegalci su počeli da nam pripremaju jedan bunker, da se sakrijemo. Ali su zakasnili. Nemci su nas pretekli.

ŠPANSKA ROMANSA NA SAJMIŠTU

U proleće 1944. godine bilo je već jasno da Hitler gubi rat. Do nas su stizale nepotpune informacije o Staljingradu, o savezničkoj invaziji na jugu Italije. Ali je atmosfera u našim krajevima bila veoma sumorna i puna neizvesnosti. Posle kapitulacije Italije, nemačke jedinice su veoma brzo učvrstile svoje pozicije u Albaniji i na Kosovu. Albanski kvislinzi, balisti, divljali su na tom području. Pa ni u situaciji poslednjeg čina Trećeg Rajha, nisu zaboravili na šaćicu Jevreja u tom delu Jugoslavije koji su nekako do tada preživeli. Akcija je sprovedena od strane pripadnika 21. SS divizije, imena Skenderbega, pod nemačkim komandantom Augustom Šmidhuberom (Schmidhuber). Bila je to ustvari prva akcija ove jedinice, sastavljene od albanskih dobrovoljaca sa teritorije Kosova, Metohije i Sandžaka. Oficiri su bili Nemci. U usklađenoj akciji nemačkog opunomoćenika za Albaniju i vojnog komandanta za Srbiju, sakupljeni su, jedan po jedan, Jevreji sa čitave teritorije Kosova i Metohije, kao i jevrejske izbeglice na teritoriji Crne Gore – svi oni koji su našli utočište na teritorijama koje su bile pod italijanskom vojnom upravom do njene kapitulacije septembra 1943. godine.

U Prištini svi smo utovareni u teretne vagona, na železničkoj stanici. Bez hrane i vode. Ova kompozicija, u pratnji esesovaca, počela je svoje putešestvije Ibarskom dolinom. Žed je bila strašna. Sećam se da je kompozicija stala na otvorenoj pruzi pored Ibra pa su nam dozvolili da pijemo mutnu vodu reke. Tako je počelo naše hodanje po mukama. Prva stanica bila je Sajmište, na drugoj strani Save, od Beograda. Tamo više nije bilo Jevreja. Sajmište se formalno nalazilo na teritoriji NDH. Ustaški stražari pod nemačkom komandom vodili su ovaj logor. Niko nije znao šta će biti sa nama. Samo su kružile priče o tragičnoj sudbini jevrejskih žena i dece iz Beograda od pre godinu-dve. Neki ustaški stražari u logoru dali su nam do znanja da nemamo nikakve šanse da preživimo, jer nijedan Jevrejin do tada nije preživeo Sajmište. Tu smo, možda prvi put, potpuno shvatili da se radi o našem golom opstanku.

Na Sajmištu smo ostali tri nedelje. Tu nam se priključilo nekoliko desetina jevrejskih izbeglica poreklom iz Bosne i Hrvatske, koje su bile našle sklonište u Crnoj Gori. Tu smo preživeli i savezničko bombardovanje savskog mosta. Koliko se sećam, jedna od bombi pala je i na prostoru Sajmišta. Jedna od zatočenica bila je ranjena, ili ubijena.

Ono što mi se duboko urezalo u sećanje sa Sajmišta, bilo je jedno tužno veče. Svi smo se nalazili u ogromnoj hali, u kojoj su bili izgrađeni drveni višespratni kreveti na kojima smo spavali. Prozori hale su bili polupani, zbog čega je noću bilo veoma hladno. Atmosfera je bila teška i tužna. Odjednom, iz jednog kutka te velike hale, začula se tiha melodija. Iz nekog drugog mesta i vremena. Jedna od naših Prištevki zapevala je lirsku sefardsku tužbalicu. U tišini, zvučala je kao molitva. Prvi put sam čuo sefardski melos. Same pesme se više i ne sećam. Ali sam mnogo kasnije, u sasvim drugom ambijentu, čuo tu melodiju sa Sajmišta.

Naša sudbina na Sajmištu bila je drugačija od sudbine naših pretходnika, koji su pobijeni u ovom logoru smrti. Sredinom juna utovareni smo u teretne vagona. Nedelju dana kasnije, ovaj transport sa 437 Jevreja stigao je u logor Bergen Belzen, na severu Nemačke. U spisковima i nemačkim dokumentima svi smo bili naznačeni kao „albanski Jevreji“. Bio je to poslednji jevrejski transport sa teritorije Jugoslavije. Među njima i mi – moj otac, moja majka i ja. Moj trinaesti rođendan, „bar micvu“, „slavio“ sam u ovom logoru. Zajedno sa nama „albancima“ bilo je i mnogo holandskih Jevreja, među njima i Ana Frank, nekoliko desetina uglednih Jevreja iz Grčke. Kasnije su stigli i

drugi. Preživjele logorašice iz Aušvica. Pa čak i nekoliko stotina Jevreja iz Libije...

„BELA SMRT“ U BERGEN-BELZENU

Hebrejska slova, prvi put u životu, video sam napisana na pesku Bergen Belzena. Tu sam i prvi put čuo melodiju hebrejske pesme o Trumpeldoru, jednorukom junaku koji je pao na Tel Haju, pionirskom naselju na severu Galileje. U prvim, još podnošljivim mesecima u logoru, nas decu je prikupio mladi prištovski rabin Josip Levi, zajedno sa učiteljicom Hanom Levi (kasnije Has), iz Sarajeva. Učili su nas hebrejskoj azbuci na pesku logora... Ali je sve to bilo kratkoga veka.

Zašto nas nisu sve likvidirali, o tome je bilo nekoliko verzija i puno glasina. Jedna je bila da smo, kao „Albanci“, bili državljani zemlje koja je saveznik Nemačke. Po drugoj, Nemci su nas čuvali kako bi nas zamenili za svoje zarobljenike kod saveznika. Istina je bila da je Bergen Belzen bio planiran od Himlera kao sabirni logor za razne svrhe. Uključujući i mogućnost zamene...

Bergen Belzen je bio podeljen žičanom ogradom u nekoliko logora. Na spoljnoj visokoj ogradi, oko celog logora, bili su načičkani visoki stražarski tornjevi sa mitraljezima i reflektorima. A na samoj ogradi ljuljale su se crne tablice sa belim crtežom lobanje i ukrštenim kostima. „Ko se približi, biće ubijen bez opomene“ – stajalo je na tim tablicama na nemačkom.

Svi zajedno bili smo smešteni u takozvani „Stern lager“ (Zvezdani logor). Žene i deca u jednoj baraci, a muškarci u drugoj. Ali, u istom logoru. Nas su smestili u baraku broj 8. Već u prvim danima po dolasku podelili su nam žute platnene šestokrake Davidove zvezde, u čijoj sredini je bila reč „Jude“ („Jevrej“). Holandski Jevreji, koje smo već zatekli u logoru, imali su istu žutu Davidovu zvezdu, samo sa „Jood“, na holandskom. Majka nam je te žute oznake nekako prišila na odeću, kako su nam naredili. Nismo smeli da se krećemo po logoru bez nje.

Na ulazu u barake bio je prostor sa stolom i nekoliko drvenih stolica. Na ostalom prostoru bili su dvospratni drveni kreveti. Nekoliko meseci kasnije, kada su stigli transporti preživelih logoraša iz evakuisanih logora na istoku, bili smo još više stisnuti. Dodat je i treći sprat tih drvenih kreveta. Prostor je bio sasvim skučen. U baraci koja je bila građena za sto ljudi, na kraju je bilo smešteno preko četiristo. Svako je imao prostor za ležanje u širini od nekih pola metra. Spavali smo stisnuti, jedan pored drugog. Bez mogućnosti da se okrenemo. U počet-

ku je nekako išlo. Ali, nekoliko meseci kasnije, kada su počele teška dizenterija i epidemija tifusa, situacija je postala strašna. Od iznemoglosti ljudi nisu mogli da vrše nuždu napolju, pa je curilo sa jednog sprata kreveta na drugi. Bilo je i stravičnih momenata, kada bi sused na spavanju umro preko noći, a da to niko ne primeti. Mogao je to biti i brat, i sestra, ili otac i majka.

Moj otac je pokušao da na početku radi u logoru kao lekar. Ali je već posle nekoliko nedelja bio toliko slab, zbog svog ulkusa, da je uglavnom čitavo vreme provodio ležeći i veoma retko, uz pomoć moje majke, izlazio iz barake.

Satima smo stajali na „Appell platzu“. Starešine baraka su nas postrojavali. Neko od esesovca na biciklu je pokušavao da ovaj stroj iznemoglih podvede pod jednu crtu. Teško onome ko bi iz te crte izašao! Pljuštali bi udarci. Posle su nas prebrojavali. I naravno, nikada tačan broj logoraša ne bi dobijali. Uvek su neki falili. Ili zbog iznemoglosti nisu mogli da izađu iz barake, ili pak što su već bili mrtvi u nekom ćošku... Trajalo je veoma dugo dok se sve to ne razjasni. I tako smo stajali beskonačno, na kiši, snegu i mrazu, dok se brojanje nije nekako uskladilo. Ti „apeli“ su bili karakteristična mešavina nacističkog sadizma i nemačke pedantnosti...

Do septembra-oktobra sve je nekako išlo „normalno“. Dobijali smo dnevne obroke. Ujutro, mutnu tečnost erzac kafe, u podne tečnu supu u kojoj je, tu i tamo, plovilo parče krompira ili stočne repe. Predveče su nam delili neku tečnost koja je trebalo da bude čaj. Sve to zajedno sa dnevnim obrokom hleba od dva santimetra debljine i parčetom margarina. Od kraja jeseni pa do oslobođenja, stanje u logoru postajalo je sve teže i nepodnošljivije. Naročito posle dolaska novog komandanta, Josipa Kremera, bivšeg komandanta Aušvica. Sve se srozalo u opšti haos i košmar. Komanda logora izgubila je kontrolu, a snabdevanje nije stizalo. Dnevne porcije hleba naglo su se smanjile do veličine kutije šibice. Umesto parčeta hleba od dva santimetra, jedan santimetar dnevno, umesto dve vodene supe sa stočnom repom, sada samo jedanput. Pa onda ni to. A bilo je i dana i nedelja kada ništa nismo dobijali.

Na početku, dok se to još moglo, odrasle muškarce su vodili na rad u obližnjoj šumi izvan logora. Trebalo je skoro golim rukama vaditi panjeve iz zemlje, koji su služili kao ogrev za nemačko stanovništvo okolnih naselja. Žene i odrasla deca radili su na rastavljanju starih istrošenih cipela koje su u velikim gomilama donesene u logor. Od delova tih cipela, koji su još mogli biti upotrebljeni, pravljeni su neka-

kva primitivna obuća sa drvenim donovima, koju smo mi logoraši nosili. Neki od nas su dobili one tipične holandske drvene seljačke „klompe“ (drvene papuče). One su bile teške i hodati u njima nije bilo jednostavno. Ljudi su vukli noge. Ali, imale su i jednu prednost: u hladnim danima, u njima su mogle da se postave krpe, pa bi se noge nekako ugrijale.

Naša najveća, a verovatno i jedina opsesija ipak je bila glad. Šunjali smo se satima po logoru tražeći otpatke hrane. Nekada smo sa zavišću gledali na naše holandske susede i naše vršnjake u tom delu logora. Bar u početku, oni su pokušavali da sačuvaju svoj dnevni red pa su zajednički, u porodici, jeli svoje siromašne obroke. Na daščicama su delili, veoma uredno, svoj dnevni obrok hleba za doručak, ručak i večeru. Za svaki obrok – po jedno malo parče hleba. Za nas, Balkance uvek je bila velika dilema: da li taj dnevni obrok odjednom pojesti, čim ga dobijemo? Pa da, makar za tren, osetimo nešto u ustima! Ili da nešto od tog obroka ostavimo za uveče, kako su to činili Holandani? Dok su nam još delili supe od stočne repe, mi deca pokušavali smo da ugrabimo istinski zgoditak: vrebali smo da, posle podele te vodene supe, prihvatimo prazne kazane, kako bi ih vratili u logorsku kuhinju koja se nalazila preko puta ulaza u naš deo logora i izvan žičane ograde. To je bila prilika da izližemo ostatke supe iz kazana. A što je bilo još važnije, i da ukrademo po neku stočnu repu koje su stajale na velikim gomilama pored logorske kuhinje.

U prvim mesecima dobijali smo i ukiseljene šumske puževe. Deljeno je to iz drvenih buradi. Na početku to niko nije mogao da jede, zbog teškog mirisa i neobičnosti tog jela. Kasnije je to postao „logorski delikates“. Retka porcija proteina. Od ukiseljenih puževa i seckane stočne repe pravili smo neku vrstu paštete. Ali se to vrlo brzo završilo. Nikada kasnije i nigde više nisam naišao na takve ukiseljene puževe...

Najvažniji ritual logoraša bio je kada su u barake donosili nekoliko četvrtastih hlebova, u kojim je bilo više strugotine nego brašna, pa ih je onda starešina barake sekao improvizovanim nožem, u stvari nanoštrenom ručicom kašike. Svi logoraši, koji su mogli još da stoje na nogama, okupljali su se oko stola na ulazu u baraku i pažljivo pratili kako „Block allteste“ (starešina bloka) meri jednim primitivnim lenjirrom te kriške hleba, ne bi li nekome odsekao milimetar manje. Uvek je bio veliki problem kako izmeriti okrajke ove četvrtaste vekne. Ovo parče hleba bila je mera za sve. Neka vrsta logorskog novca u najprimitivnijim uslovima „robne razmene“. Pasionirani pušači mogli su da, za dnevni obrok hleba, dobiju četiri cigarete, koje su snalazljivi uspe-

vali da nabave od nacističkih stražara ili pomoćnog osoblja u logoru. Za hleb se mogao nabaviti neki otrcani kaput i slično.

Dok sam se još nekako kretao, najviše vremena u logoru provodio sam skupljajući pikavce nemačkih stražara. To je bilo za moga oca koji je bio strastveni pušač. Na početku sam dobio za njega duvan „mahorku“, od ruskih zarobljenika koji su radili u logorskoj kuhinji. Satima sam se šetao po logorskom prostoru, gledajući na zemlju i skupljajući pikavce. To mi je postala skoro instinktivna navika. Dugo vremena posle oslobođenja, instinktivno sam se naginjao kada sam na ulici video neki pikavac. Trebalo je prilično vremena da se od toga odviknem.

Ne sećam se da li sam ikada u logoru gledao esesovcima u lice. Ako bih posle rata trebalo da identifikujem neke od tih zločinaca, verovatno to ne bih mogao. Ni jedno od njihovih lica nije mi ostalo u sećanju...

U susedstvu našega logora bio je ženski logor preživelih posle „marša smrti“, iz Aušvica. One su stigle početkom 1945. Ošišane, uvijene u krpe i ostatke prugastih haljina. Taj logor su vodile esesovke, inače veoma surove. U sećanju mi je ostao jedan prizor, koji sam video preko bodljikave žice. Eses nadzornica je besno tukla korbačem jednu logorašicu. Udarci su bili strašni, te je jedna žena pala na zemlju i koprcala se. A esesovka je nastavila da je tuče svojim crnim čizama po najosetljivijim delovima tela. Gledajući tu tešku scenu, mislio sam: kako to da jedna žena može tako strašno da tuče drugu ženu!?

Glad je za mene ostala najdublji fenomen logorskog doba. Iznujuća, hronična glad koja traje mesecima. Stomak je prazan a glava samo misli na neko jelo. Sve ostalo eliminisano je iz glave. I tako, iz dana u dan. Onaj ko to nije preživeo ne može da shvati taj osećaj.

Svi su se kretali po logoru kao aveti. Ljudi sa naduvenim stomacima, upalim licima i široko otvorenim staklastim očima. Iznemogli, potpuno apatični prema okolini i svojim bliskima. „Sindrom gladi“ bili su čirevi puni gnoja, sa teškim smradom. Ljudsko dostojanstvo se gubilo. „Muzlmani“. Živi kosturi. Bili smo skoro goli, jer se odeća koju smo doneli brzo istrošila. Prljavština i teška dizenterija ostavljale su svoje nepodnošljive tragove. Sve je tonulo u smradu, grozoti i izmetu. Primitivni klozeti su bili preplavljeni. Curilo je po logorskim stazama, iz logorskih baraka. Svuda. Sve se izmešalo. Mrtvi sa živima. Nije se moglo kretati a da se ne nagazi na neki leš ili upadne u baru izmeta i mokraće. Apatičnost je bila apsolutna. Jedni su ležali, skoro nepokretni od iznemoglosti. Drugi su se šunjali po logoru kao aveti, bez ikakvog odnosa prema okolini. Vaške svuda. Ovi sivi paraziti množili su

se nevidenom brzinom. Gnezdile su se u svakom šavu naše jadne odeće i na svakoj našoj dlaci. Mi smo bili kost i koža, a one, vaške naduvavale su se od naše krvi. U početku smo se naprezali da ih bištimo, kao važan deo našeg dnevnog reda u logoru. Tražili smo ih po šavovima i gnječili noktima. Bio je to sizifov posao. Naše nas snage izdale, a vaške pobedile. Zbog iznemoglosti niko ih se nije mogao osloboditi. A ono najužasnije – dolazilo je posle smrti. Kada bi neko umro, vaške, naviknute na toplotu ljudskog tela, izlazile su na površinu leša i prekrivale ga jednim sivim titrajućim slojem. Bio je to najsigurniji znak da je neko konačno izdahnuo. Jer su često i živi ljudi izgledali kao mrtvaci. Bila je to neka vrsta „bele smrti“ od vašaka...

Zima 1944/45. bila je zima pakla. Tifus pegavac je harao. Na desetine, na stotine ljudi umiralo je svakog dana. U poslednja tri meseca pred oslobođenje pomrlo je u logoru oko 45 hiljada ljudi. Logorski krematorijum, koji je danonoćno radio, nije bio u stanju da sagori sve žrtve. Pored baraka gomilali su se leševi. Leševe su slagali kao cepanice na lomači, polivali benzinom i palili. Te lomače ljudskih tela gorele su danima. Nad logorom je bio užasni zadah smrti, izgorelih ljudskih tela.

U tim poslednjim mesecima „nemački red“ se raspadao. Uprava logora se više nije brinula ni o čemu. Esesovci su se retko pojavljivali u logoru. Nemačka se raspadala. Logor se raspadao. Dok je vladao red, ubijali su sistematski. Sada se umiralo masovno, u „neredu“. Rezultat je bio isti.

U najtežim danima, kada se sve oko nas raspadalo, moja porodica je nekako pokušavala da se drži zajedno. Uglavnom, zaslugom majke. To nije, u tim uslovima, bilo tako jednostavno. Naše zajedničko držanje bilo je, možda, najuzvišeniji izraz da smo sačuvali ljudsko dostojanstvo.

A nekada je sa neba dolazila nada. Iz daleka su se čula zujanja motora teških savezničkih bombardera, pa tupe detonacije bombardovanja Hanovera i drugih industrijskih predela severne Nemačke. Kada je vetar bio darežljiv, na logor su padale uske trake od srebrnog papira koje su služile savezničkim avionima da onesposobe nemačke radare. Poslednjom snagom pokušavao sam da uhvatim te srebrne trake. Iz daleka su mi ličile na moje rasturene marke... Bili su to znaci da se kraj rata približava.

Kada su engleske jedinice oslobodile Bergen Belzen, 15. aprila 1944, odmah su shvatile da je nemoguće očistiti logor i dezinfikovati ga. Preživeli logoraši su bili izmešteni u obližnji nemački vojni logor. Hiljade neidentifikovanih leševa je sa buldožerima sahranjeno u

masovne grobnice, a sam logor Bergen-Belzen bio do osnova spaljen vojnim bacačima vatre.

Mi tada nismo bili tamo. Jednog aprilskog dana nam je rečeno da se svako, ko još može da hoda, pripremi za transport. Razlog za ovu nemačku odluku, nekoliko dana pred oslobođenje, ostao je nejasan. Himler ili neko drugi hteo je sa nama da nešto uradi, u tim poslednjim danima Trećeg Rajha. I tako su, početkom aprila 1945, iz našeg „Stern lagera“ evakuisana tri transporta. Uglavnom u pravcu jugoistoka. Prvi transport stigao je do Terezijenštata, drugi je bio oslobođen od Amerikanaca kod Magdeburga. Mi smo bili treći transport.

Desetog aprila, pet dana pre oslobođenja logora, naređeno nam je da idemo prema železničkoj rampi, oko osam kilometara udaljenoj od logora. Moja majka je krajem marta obolela od pegavca! Koračala je teškom mukom. A da se ne bismo rastali, vukao sam je na leđima do voza. Otac, koji je tada imao 54 godine, izgledao je kao stogodišnjak – nekako se vukao pored nas.

To što smo ja i otac (istina samo za nekoliko dana) preživeli strahote logora, to pre svega dugujemo mojoj majci. Ona je za nas bila kao kotva. Brinula se za nas a i za druge, pokušavajući da nađe dodatno jelo, od istrošene ćebadi nam je šila pantalone i košulje. A što je bilo najvažnije, ona je sa velikim naporom sačuvala naše dostojanstvo i jedinstvo naše porodice u strahovitim uslovima, kada se sve u logoru raspadalo.

Nas, oko 2 400 zatočenika Bergen-Belzena, Jevreja iz Holandije, Jugoslavije, nešto grčkih i francuskih, utovarili su u 60 furgona i, uz pratnju esesovaca, transport je krenuo u noć između 10. i 11. aprila. Tako je počelo naše „putovanje smrti“ po srušenoj Nemačkoj već u plamenu. Kasnije je taj voz nazvan „izgubljeni voz“. Prvo smo putovali preko Lunburga, na sever, u pravcu Hamburga. Pa je onda ova kompozicija, duga nekih 600 metara, skrenula na jugoistok, u pravcu Berlina. Pa onda opet na jug, do gradova Kotbusa i Lubena, pa u pravcu zapada, nedaleko od reke Elbe i mesta gde su se sastali sovjetski i američki vojnici. Lutanje po Nemačkoj, u zatvorenim vagonima, bez hrane i vode, trajalo je oko dve nedelje. Sa okana vagona, premreženih bodljikavom žicom, videli su se stubovi dima i čule udaljene detonacije. Pod udarcima Crvene armije Berlin je bio u plamenu. Bili smo bombardovani od savezničke avijacije koja, naravno, nije znala šta se nalazi u transportu. Mrtvi su bili sa nama, po vagonima. U retkim časovima, kada su nam dopuštali da izađemo i da nekako nabavimo vodu, izbacivali smo mrtve pored pruge i pokušavali da ih zakopamo u plitkim grobovima. U vreme tog košmarnog puta razboleo sam se od

tifusa, pa sam sve to preživeo u delirijumu sa visokom vatrom. Svega se sećam kao kroz neku maglu.

Rad Raula Tajtelbauma urađen u logoru

Noću, 23. aprila, naš voz se zaustavio na otvorenoj pruzi. Kada je osvanulo prolećno jutro, oko transporta više nije bilo nemačkih stražara. Napolju je vladala čudna tišina. A u vagonima, težak zadah izmeta, mokraćé i smrti. Neko je uspeo da naše vagone otvori. Ispuzali smo napolje. Zbog bolesti ja sam „zaboravio“ da hodam. Puzao sam na trbuhu. Posle nekoliko sati neko je povikao: „Rusi! Rusi!“ Izdaleka, kao u jednom snu, ili u jednom patetičnom ruskom filmu, videli smo grupu konjanika kako nam se približava. Bila je to prethodnica Crvene armije. Bili smo slobodni! Oni koji su to mogli, vikali su iz sveg grla i ljubili konjanike i njihove konje.

Nekoliko meseci kasnije, pre nego sto su bili repatrirani svojim zemljama, preživeli logoraši iz Bergen Belzena, poslali su pismo zahvalnosti Staljinu, karakteristično za to doba oduševljenja: „Svaki od nas pričaće svojoj deci i unučadi, iz pokolenja u pokolenje, sa

dubokom zahvalnošću, o ovim srećnim danima oslobođenja koje nam je donela pobedonosna Crvena armija. Posle nevidenih patnji vraćamo se u život kao slobodni ljudi...“

Oslobođeni smo nedaleko od mesta Trebic, u istočnom delu Nemačke. Pošto su se borbe i dalje vodile, sovjetski vojnici nisu imali vremena da se nama bave. Oni su čitavu našu kompoziciju prevezli do Trebica, proterali nemačke meštane iz kuća i nas smestili po njima dok ne dođu sovjetske lekarske ekipe. Naši oslobodioci su nastavili sa svojim napredovanjem.

Raul sa suprugom, danas, u Izraelu

Od iscrpljenosti nismo se mogli ni radovati slobodi. Ali su mnogi od nas, gladni, navalili na hranu koju su našli po kućama. Za neke je to bilo fatalno. Oko 200 oslobođenih logoraša je umrlo neposredno posle oslobođenja.

Dan-dva kasnije stigle su lekarske ekipe. Zbog straha od izbijanja epidemije tifusa, svi tifusari su bili prebačeni u poljske bolnice u okolini, u neku vrstu karantina. Tako smo se ja, moj otac i moja majka našli u jednom vojnom zarobljeničkom logoru, pored sela Milberg, koji je bio pretvoren u poljsku bolnicu. Ležali smo krevet do kreveta. Jednoga jutro, 29. aprila, šest dana posle oslobođenja, ja sam se probudio.

Pored mene je ležao moj otac, nepokretan. Preminuo je u snu. Reagovao sam skoro histerično krikom: „Nema Boga!“

Istoga dana smo zakopali moga oca na obližnjem groblju vojnih zarobljenika na ogranku jedne šume. Dva nemačka zarobljenika, u pratnji sovjetskog stražara na konju, iskopali su grob. Položili smo sандuk sa telom oca. Bio sam strašno uzbuđen. Dva nemačka zarobljenika su nešto među sobom mrmrljala. Učinilo mi se da kažu nešto kao „Der Verfluchte Jude“. Ni do dan danas nisam siguran da li sam to stvarno čuo ili mi se samo činilo. Prišao sam stražaru na konju i tužio te Nemce da psuju moga mrtvoga oca. Stražar mi je pružio korbač koji je imao u rukama: „Tuci ih“ – rekao mi je. Pokušao sam, ali nisam imao snage. Onda on uze korbač i počeo da goni Nemce uz jednu stazu, bijući ih korbačem. Običnom olovkom zapisao sam ime oca na jednoj dasci i postavio je na sveži grob.

Mnogo godina kasnije, negde u drugoj polovini 80-tih, boravio sam u istočnom Berlinu, kao izraelski predstavnik, na jednom međunarodnom kongresu boraca protiv fašizma. Zamolio sam organizatore da mi omoguće da potražim grob svoga oca u delu Istočne Nemačke, gde smo bili oslobođeni. Traganje za grobom je trajalo nekoliko dana. Tako smo stigli i u selo Milberg. Neki od starijih se setio da je tu, u okolini bio jedan logor vojnih zarobljenika u kome su, odmah posle rata, bili smešteni bolesni zatočnici koncentracionog logora. Pa se čak i setio da je postojalo groblje za ratne zarobljenike. Otišli smo da pronademo mesto gde se logor nalazio. Ostale su samo betonske osnove baraka, obraslih visokim rastinjem. Našli smo i mesto gde je, navodno, trebalo da bude groblje zarobljenika, u kome sam pokopao oca. Ali ni groblja više nije bilo, pa ni groba moga oca. Objasnili su mi da je negde 1947. godine došlo do poplave u ovim predelima, pa su plitko iskopani grobovi bili otkriveni a kosti umrlih rasturila je voda. Ostaci su bili pokupljeni i sahranjeni u jednoj zajedničkoj grobnici na seoskom groblju, sa malim spomenikom: „Za mir i slobodu umrlo je 3 000 vojnika i oficira raznih nacija koje su se borile protiv fašizma...“ Ni reči o jevrejskim žrtvama! Moj otac i ostale žrtve „izgubljenog voza“, koje su ovde pokopane, nisu bili „ni vojnici, ni oficiri“. Oni su bili obični Jevreji. U onom posleratnom haosu možda i nisu znali da oni postoje. I tako nisam uspeo da nađem grob moga oca u Nemačkoj. U Holokaustu nije bilo grobova...

Puno godina kasnije, listajući neke spiskove u komemorativnom centru „Jad Vašem“ u Jerusalimu, doznao sam da je moj redni broj u

Bergen Belzenu bio 4657, a ispred mene su bili redni brojevi mojih roditelja – 4656, moje majke i 4655, moga oca.

Na 50-tu godišnjicu oslobođenja, aprila 1995. godine, grupa od 200 preživelih iz „izgubljenog voza“, iz Izraela, Holandije, SAD, među njima i nekoliko desetina preživelih Jugoslovena, sastalo se u Bergen-Belzenu. Posle dirljivih sastanaka i komemoracije, mi smo, ovoga puta autobusima, rekonstruisali put „izgubljenog voza“. I tako smo opet, 50 godina kasnije, stigli u Trebic. Na mesnom groblju na kojem su, posle oslobođenja, bili sahranjeni neki od naših logoraša, postavili smo, u dirljivom aktu, spomen-ploču na nemačkom i na hebrejskom sa imenima 320 žrtava „izgubljenog voza“. Među njima i ime moga oca, dr Josefa Tajtelbauma.

Nekoliko nedelja posle smrti mog oca, majka i ja smo rešili da se na svoju ruku vratimo u Prizren, ne čekajući organizovanu repatrijaciju. Nama se priključila i Bela Abramović iz Prištine. I tako smo, pošli na put po Evropi koji je trajao oko mesec dana. Umesto žute Davidove zvezde, majka je zašila na našim kaputima jugoslovensku trobojnicu, sa petokrakom u sredini. Tako je bilo uobičajeno među mnogobrojnim zarobljenicima i logorašima oslobođenim u Nemačkoj. Svaki sa svojom zastavicom. U to vreme Jugoslavija i Tito otvarali su sva vrata, bolje od svake punovažeće vize. Na ruskim topovima, kamionima, prepunjenim vagonima koji su putovali porušenim prugama, pešice. Prošli smo porušenim Drezdenom, pa preko Praga, Budimpešte i Beograda. U Prizren smo stigli u drugoj polovini juna, na kamionu koji je iz Uroševca vozio brašno. Kada smo sišli pored Bistrice, bili smo potpuno beli od brašna. Kao duhovi iz drugoga sveta. Niko nas nije prepoznao. Svi su bili iznenađeni da je familija opštinskog lekara preživela rat. Ali su nas lepo prihvatili i pomogli. Opet smo dobili sobu kod Jakićevih. Vratili smo se u život.

U Prizrenu smo ostali tri godine. Tu sam, u takozvanoj „partizanskoj gimnaziji“, pokušao da premostim izgubljene ratne godine. Tri razreda gimnazije, za godinu dana. Početkom 1948, majka i ja prešli smo u Beograd.

ODLAZAK SA ČIZMAMA

„Drug Tajtelbaum je rekao: ‘Ja sam vaš, ali treba da odem i pomognem izgradnju nove zemlje, odnosno Izraela!’ Mi smo svi plakali. Ja sam odsvirao sopstvenu kompoziciju: Mi smo mladi Titovi junaci!“ To je zapisao, dvadeset godina kasnije, moj školski drug iz Prve mu-

ške, Bora Ćosić, u svom poznatom romanu „Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji“.

Lokomotiva je zapištala. Po svim literarnim konvencijama ovaj pisak je trebalo da bude žalostan. Ali je, možda, bio nekako mangupski. Ko bi se toga sada setio. Posle više od 50 godina. Beogradska željeznička stanica, koja se od tih vremena skoro i nije promenila, počela je lagano da se udaljava. Svi smo grunuli na okna vagona da još jednom mahnemo gomili ljudi ostalih na peronu. Oči su se malo ovlažile. U grudima je nešto steglo. Ali su to bile godine kada mladi nisu plakali. Bila je sramota dati oduška osećanjima. Bar meni, skojevcu koji putuje u neizvesnost.

Godinu dana pre toga, neki me drugovi potapšашe po ramenu. „Hajde da slavimo, dobio si državu.“ U prvom trenutku nisam shvatio o čemu govore. Onda sam se setio vesti koju sam pročitao u novinama. U Palestini je proglašena jevrejska država – Izrael. I eto, sada putujem u zemlju predaka. Ljudi na peronu postajali su sve manji. Nešto po strani, isticao se jedan kršan momak koji se opraštao od devojkе. Ni imena mu se više ne sećam. Ali njihov stas i lik ostali su mi duboko urezani.

* * *

EPILOG: Iz perspektive poznatog završetka ove moje životne priče, ona ima lirsko tužni prizvuk. Od kada znam za sebe, dakle od početka rata – onog velikog rata, jer je u međuvremenu bilo i drugih – trudio sam se da nekako utičem na stvarnost. A stvarnost se i te kako menjala. Ali su ti moji lični napori uglavnom ostali jalovi.

Pa ipak. Ja živim u Izraelu već 54 godine. Grob moje majke okrenut je Judejskim gorama. Ovde je jedina porodica koju imam. Već 44 godine održavam „socijalističko drugarstvo“ sa mojom suprugom Alizom. Izraelac po svim kriterijumima. Ratnik u svim izraelskim ratovima, od 1949. pa nadalje. Već penzionisani izraelski novinar sa četrdesetogodišnjim stažom. Okoreli opozicionar svih izraelskih političkih establišmenata. Sa puno ožiljaka i razočarenja. Pripadam vrsti koja izumire, bivših „Jugoslovena“. Ali sa jednom Domovinom u kojoj ja nisam rođen. Sa dve kćerke „cabarke“ (Anat i Iris) i sa četvoro unučadi, „cabara“ druge generacije (Elija, Imbar, Zohar, Joav). Sa godinama, vraćaju se sećanja na „prizrenske elegije“. Ali, nemam druge zemlje. Samo jednu. Ovu u kojoj su rođena moja deca i unučad. To je moja lična i istorijska lekcija iz Bergen-Belzena.